

KATARZYNA KABACIŃSKA-ŁUCZAK¹

Wydział Studiów Edukacyjnych
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID 0000-0001-8098-3403

(NIE)ZNANA PENSJA ANTONINY ESTKOWSKIEJ W XIX WIEKU W POZNANIU

Antonina Estkowska's (un)known boarding school in the 19th century in Poznań

Abstract: The education and upbringing of girls in the Polish territories were shaped not only by social and ideological transformations but also by political factors. In the Prussian partition, the character of the occupying power's educational policy had a significant impact. Educational rigor and restricted freedoms influenced the schooling and upbringing of girls enrolled in private boarding schools (pensje). This article analyses the functioning of one such institution in Poznań, run by Antonina Estkowska. To date, this topic has not been the subject of a dedicated academic study. The article draws on a range of manuscript and printed sources.

Keywords: girls' boarding schools in 19th-century Poznań, education of girls, Antonina Estkowska

Abstrakt: Na edukację i wychowanie dziewcząt na ziemiach polskich wpływ miały nie tylko przemiany społeczne, światopoglądowe, ale także i polityczne. W zaborze pruskim niewątpliwie wpływ miała specyfika prowadzonej polityki oświatowej zaborcy. Rygor edukacyjny, zmniejszane swobody edukacyjne miały swoje implikacje w kształceniu i wychowaniu dziewcząt przebywających na pensjach. Celem niniejszego opracowania jest analiza funkcjonowania jednej z poznańskich pensji prowadzonej przez Antoninę Estkowską. Problematyka ta nie doczekała się do tej pory osobnej pracy. W artykule wykorzystano różnorodne źródła rękopiśmienne i drukowane.

Słowa kluczowe: pensje w dziewiętnastowiecznym Poznaniu, edukacja dziewcząt, Antonina Estkowska

W ostatnim dwudziestoleciu wychowanie dziewcząt w Wielkopolsce stało się ważnym tematem badawczym, choć edukacja kobiet w XIX-wiecznym Poznaniu wymaga ujęcia monograficznego². Na odrębne dociekania prowadzone w perspektywie historyczno-

¹ Katarzyna Kabacińska-Łuczak – absolwentka filologii polskiej na WFPiK UAM i pedagogiki opiekuńczo-wychowawczej na WSE UAM; zainteresowania badawcze: dawne i współczesne zabawy i zabawki dziecięce; szkolnictwo i wychowanie w XIX-wiecznej Wielkopolsce; dziecko i dzieciństwo w XIX wieku. E-mail: katarzyna.kabacinska@amu.edu.pl.

² M.in.: M. Nawrot-Borowska, *Problematyka wychowania na łamach „Dwutygodnika dla Kobiet” (1880-1885)*, w: *Addenda dla dziejów oświaty. Z badań nad prasą XIX i początków XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2013, s. 187-212; J. Gulczyńska, *Drogi edukacyjne pokolenia Urszuli Ledóchowskiej*, „Paedagogia Christiana”, 22/2008, s. 133-147; G. Wyder, *Działalność edukacyjna kobiet-Polek w Wielkim Księstwie Poznańskim*

-pedagogicznej zasługują pensje działające w stolicy Wielkopolski³. Wśród poznańskich wyższych szkół dla dziewcząt pensja Antoniny Estkowskiej do tej pory nie stała się zasadniczym tematem naukowego opracowania⁴, choć placówka ta cieszyła się renomą, a w jej murach zdobyły wykształcenie trzy pokolenia uczennic, w większości Polek. Celem niniejszych rozważań jest charakterystyka działalności tej placówki, której dokonano na podstawie analizy różnych, rozproszonych materiałów źródłowych zarówno rękopiśmieniowych (m.in. sprawozdania dotyczące prowadzenia placówki, poznańskie księgi meldunkowe, listy Antoniny Estkowskiej), jak i drukowanych, wśród których, oprócz regulaminu pensji, najliczniejsze są informacje prasowe⁵. Na ich podstawie udało się zdobyć wiadomości o okolicznościach powstania placówki, jej lokalizacjach, wyznaczonych przez przełożoną celach edukacyjnych i wychowawczych. Ponadto, podjęto próbę opisanie codzienności szkolnej, w tym programu nauczania, popisów i uroczystości itp. Z powodu niewielkiej liczby dokumentów dotyczących prowadzenia pensji w analizie występują pewne nieścisłości, np. brak pełnej listy kadry nauczycielskiej oraz liczby uczennic. W niniejszych rozważaniach przyjęto, że słowo pensja „odnosi się bowiem do nazwy szkoły, a dokładniej wyższej szkoły żeńskiej (wyższej, bo wyższej od powszechnej, elementarnej, przygotowawczej), a także pensjonatu, czyli miejsca, w którym uczennice jedynie mieszały, uczęszczając do różnych poznańskich szkół”⁶.

W Poznaniu pensje zaczęły powstawać w pierwszej połowie XIX w. Pierwszą założył Szczepan Trimail, kolejnymi były placówki m.in. Jana S. Kaulfussa, Dawida Reida, Zuzanny Warnik, Szkoła Ludwika (Luisenschule)⁷, Tekli Herwigowej, Zakład Sióstr Urszulanek, Sacré Coeur. W okresie funkcjonowania szkoły Estkowskiej (1860/62-1905) działały również inne placówki przeznaczone przede wszystkim dla Polek, m.in. szkoły urszulanek i sercanek (do połowy lat 70. XIX w.), pensja Anny i Anastazji Danysz i Anastazji Warnka⁸.

w drugiej połowie XIX wieku jako czynnik kształtowania świadomości narodowej, „Rocznik Lubuski”, 35/2009, cz. 1, s. 85-100; K. Ratajczak, *Wychowanie i kształcenie kobiet na poznańskim dworze Piastów*, „Kronika Miasta Poznania”, 2011, nr 1, s. 7-17; D. Żołędź-Strzelczyk, *Szkolnictwo dla dziewcząt w Poznaniu do czasów pierwszej wojny światowej*, w: *180 lat Szkoły im. Dąbrowskiej w Poznaniu*, red. D. Żołędź-Strzelczyk, J. Gulczyńska, Poznań 2010, s. 17-35.

Składam serdeczne podziękowania Pani Katarzynie Męczyńskiej, Panu Stefanowi Olejniczakowi oraz Pani Magdalenie Knapowskiej za cenne wskazówki i okazane wsparcie podczas gromadzenia materiałów do artykułu.

³ K. Męczyńska, „Danychy słyną z pychy”. *Anna i Anastazja Danysz i ich Wyższa Szkoła Żeńska 1871-1909. Odnaleziony spis uczennic*, „Kronika Miasta Poznania”, 2018, nr 2, s. 299-400; eadem, „Warnkówny – zakład główny”. *Wyższa szkoła żeńska Anastazji Warnke 1871-1912*, „Kronika Miasta Poznania”, 2001, nr 4, s. 81-105; J. Żarczyńska, *Niesforne pensjonarki i ambitne przełożone. Szkoły żeńskie przy placu Wiosny Ludów*, „Kronika Miasta Poznania”, 2018, nr 2, s. 124-141; W. Molik, *Średnie szkoły żeńskie*, w: *Dzieje Poznania 1793-1918*, t. 2, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Poznań 1994, s. 448-450.

⁴ J. Moras, *Na pensji w XIX-wiecznym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, 2001, nr 4, s. 28-45; J. Hulewicz, *Estkowska Antonina (1825-1913)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 3.

⁵ Nie udało się odnaleźć dokumentów szkolnych, na podstawie których można opisać funkcjonowanie pensji na przestrzeni prawie 50 lat (zmian w programie nauczania, spisy nauczycieli i uczennic itp.). Wykorzystano przede wszystkim program pensji, rozproszone sprawozdania (zachowane fragmentarycznie), księgi adresowe miejsc zamieszkania Estkowskiej, a także informacje prasowe, których najwięcej pojawiło się w czasie zamknięcia pensji oraz po śmierci Antoniny Estkowskiej. Cennym źródłem jest także opracowanie O. Konopki, *Das Privatschulwesen der Stadt Posen seit 1815 unter besonderer Berücksichtigung der Erziehungsanstalten für das weibliche Geschlecht*, Poznań 1911.

⁶ K. Męczyńska, „Danychy słyną z pychy”..., s. 309.

⁷ P. Matusik, *Historia Poznania 1793-1918*, t. 2, Poznań 2021, s. 58-59.

⁸ W. Molik, *Średnie szkoły żeńskie*, s. 448-450.

Przełożona, Antonina Eleonora Matylda Eugenia Estkowska z domu Fenrych, urodziła się w 1825 r. we wsi Silna (pow. międzyrzecki)⁹. Jej rodzicami byli Józef Benedykt i Antonina Tekla z Echaustów, a bratem Adam Wiktor Fenrych¹⁰. Uczyła się we Wrocławiu, w klasztorze Urszulanek¹¹. Po ślubie z Ewarystem Estkowskim w 1849 r. brała czynny udział w życiu kulturalnym Wielkiego Księstwa Poznańskiego¹². Estkowsky mieli troje dzieci: Zofię (1850-1852), Stefana (1852-?) i Witolda (1854-1921)¹³. Antonina, po śmierci męża (1856), musiała odnaleźć się w nowej dla niej rzeczywistości, zdała więc egzamin na przełożoną pensji. Wraz z Walerią Puffke były pierwszymi nauczycielkami, które „składały egzamin w Zakładzie Urszulanek”¹⁴. Po zamknięciu pensji w 1905 r. mieszkała w Poznaniu na ul. Blumenstrasse 8 (obecnie ul. Kwiatowa)¹⁵, gdzie zmarła 10 maja 1913 r.¹⁶ Została pochowana na cmentarzu parafii św. Marcina przy ul. Towarowej¹⁷, obecnie spoczywa na Cmentarzu Zasłużonych Wielkopolan na Wzgórzu św. Wojciecha w Poznaniu.

Początki Wyższej Szkoły dla Dziewcząt, którą prowadziła Antonina Estkowska, sięgają 1828 r., kiedy powstał Instytut Szkolny dla Panien i pensja Marie Moldenhauer¹⁸, liczący w 1830 r. 50 dziewcząt i 9 nauczycieli¹⁹. Tę szkołę przejęła Bronisława von Zagrodzka i 28 listopada 1850 r. uzyskała koncesję na jej prowadzenie²⁰. Kierowała pensją około 10 lat. Otto Konopka podaje, że szkoła ta została zamknięta w 1861 r.²¹ Wiadomo, że Zagrodzka opuściła Poznań w październiku 1860 r. i prawdopodobnie wówczas Antonina Estkowska przejęła jej szkołę. W literaturze za początek jej działalności przyjęto datę uzyskania koncesji 7 grudnia 1862 r.²², wówczas otrzymała „od królewskiej Regencji pozwolenie prowadzenia wyższej szkoły żeńskiej”²³. Jednak wdowa po Ewaryście w 1860 r. podjęła pracę jako nauczycielka²⁴, a w liście do ks. Franciszka Ksawerego Malinowskiego z dnia

⁹ Trudno jednoznacznie określić dzienną datę urodzin. Źródła wskazują 20 października (*Księga chrztów dla wsi w parafii Borowy Młyn, Kuligowe, Janowe, Łowęń, Nowa Silna, Polickie, Pszczew, Silna, Stok, Stoluń i inne 1816-1830*; Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, w siedzibie w Starym Kisielinie; Parafia Rzek Pszczew pow. Międzyrzecz, nr mikr. 1048514 oraz <https://www.geni.com>) i 17 listopada (Estkowska Antonina, w: *Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931*, <https://e-kartoteka.net/pl>).

¹⁰ Jerzy Fenrych, Franciszek Fenrych, Benedykt Fenrych, Wiktor Fenrych, Biblioteka Raczyńskich, Rkp. nr 1037.

¹¹ S. Kamińska, *Zasłużone Wielkopolanki. Antonina z Fenrychów Estkowska przełożona wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu (1825-1913)*, „Kurier Poznański”, 1930, nr 215, s. 14; J. Hulewicz, op. cit., s. 303.

¹² Ś.p. Antonina Estkowska, „Postęp”, 1913, nr 109, s. 2.

¹³ A. Estkowska, w: *E-kartoteka*, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/309190/edition/263065/content> (dostęp 15.01.2024).

¹⁴ W. Knapowska, *Dzieje fundacji ks. Ludwiki Radziwiłłowej w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, 1930, nr 3, s. 228.

¹⁵ *Adressbuch der Provinzial-Hauptstadt Posen*, Posen 1911, s. 51.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Urząd Stanu Cywilnego Poznań – ob.wód miejski, nr zespołu 1926, sygn. 1238, akt nr 759, fol. 280, skan nr 283.

¹⁷ S. Kamińska, op. cit., s. 14.

¹⁸ *Krótką wiadomość o szkole i pensji poci żeńskiej M. Moldenhauer w Poznaniu na ulicy szerokiej pod liczbą 101*, Poznań 1837.

¹⁹ O. Konopka, op. cit., s. 62.

²⁰ Ibidem, s. 64.

²¹ Ibidem, s. 65; „Kurier Poznański”, 1893, nr 154.

²² O. Konopka, op. cit., s. 65. *Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931*; W. Knapowska, op. cit., s. 229.

²³ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, Poznań [b.r.], s. 1.

²⁴ *Listy różnych do różnych: [...] Estkowska do [Anny] Jaraczewskiej* [ok. 1860], k. 87-88, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/469407/content> (dostęp 18.10.2023).

11 września 1860 r. napisała: „Miło mi donieść, [...], że przejęłam szkołkę tu w Poznaniu po pannie Zagrodzkiej, i jeśli Bóg pobłogosławi, będę miała pracę wedle mej chęci i tyle ile mi do skromnego życia będzie potrzebne”²⁵. Na uwagę zasługuje fakt, iż rok 1860 jako data rozpoczęcia działalności pensji Estkowskiej został zapisany w oficjalnych sprawozdaniach dotyczących funkcjonowania szkół żeńskich w Poznaniu²⁶, a także w „Noworoczniku dla Nauczycieli i Przyjaciół Wychowania”²⁷. Ponadto, zameldowanie Estkowskiej (4 października 1860), kilku uczennic (Wiktoria von Błociszewska ur. Nowy Jork; Helena Gładisz ur. ok. Międzyrzecza, Helena Przybylska ur. Biechowo i Józefina Górską ur. Niechanowo) i nauczycielki (Maria Radziejewska z Wielenia) na Jesuitenstrasse 1 jest zbieżne czasowo z wymeldowaniem się Bronisławy Zagrodzkiej spod tego adresu (1 października 1860). Można założyć, że Estkowska pensję przejęła w 1860 r., a koncesję otrzymała w 1862 r.²⁸

Placówka Antoniny Estkowskiej kilkakrotnie zmieniała siedzibę. Od 1 października 1860 mieściła się na Jesuitenstrasse 1 (obecnie ul. Świętosławska)²⁹, od 1 października 1863 przeniosła się na Gerberstrasse 54 (obecnie ul. Garbary)³⁰, od 1 kwietnia 1866 zakład naukowy i pensjonat funkcjonowały w dawnym Hotelu Wiedeńskim, „gdzie całe skrzydło domu zajmując, przyjąć będzie zdolny większą liczbę wychowanek i uczennic”³¹ (obecnie plac Wiosny Ludów, budynek nie istnieje), od 9 grudnia 1867 na ul. Gartenstrasse 19/20, od 5 listopada 1870 na Gartenstrasse 13a (obecnie ul. Ogrodowa)³², a od 1879 do 1905 na ul. Pettristrasse 5 (obecnie ul. Krysiewiczza) do domu Marii Dankowskiej³³. Estkowska, przy finansowym wsparciu Sewerynostwa Mielżyńskich, założyła internat, który istniał przed 1862 r.³⁴

Celem wychowania na pensji było: „Wyształcić serce, ozdobić je przez głęboką religijność najszlachetniejszymi uczuciami, rozniecić w nich gorącą miłość Boga, bliźnich i wszystkiego co szlachetne i piękne. Na podstawie świętej nauki Chrystusa, jaką nam kościół katolicki podaje budować będziemy wychowanie w szkole naszej i z miłością, przy każdej sposobności wlewać w młode dusze naszych uczennic tchnienie czystych zasad prawdy ewangelicznej, by tym sposobem je uchronić od wahania się w różnych życia okolicznościach i wprowadzić

²⁵ Listy do ks. Franciszka Ksawerego Malinowskiego od następujących [...] Estkowska Antonina, list 4, k. 12, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=470013> (dostęp 20.11.2023).

²⁶ APP, Akta Miasta Poznania (dalej: AMP), sygn. 3018, fol. 16-17; 49-50; 86-87.

²⁷ *Noworocznik dla Nauczycieli i Przyjaciół Wychowania*, Bydgoszcz 1868, s. 51.

²⁸ APP, AMP, sygn. 12.857, fol. 17. W kilku innych źródłach można znaleźć datę 1857 (M.L. Trzeciakowscy, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Życie codzienne miasta 1815-1914*, Poznań 1982, s. 352) lub 1859 (S. Strugarek, *Najsmutniejszy dzień Antoniny Estkowskiej*, „Głos Wielkopolski”, 1946, nr 114, s. 3; S. Kamińska, op. cit., s. 14; J. Hulewicz, op. cit., s. 303).

²⁹ APP, AMP, sygn. 12.857 (Jesuitenstrasse 1), fol. 31; *Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1862. Aus amtlichen Materialien zusammengestellt*, Posen 1862, s. 18; por. Z. Zakrzewski, *Nazwy osobowe i historyczne ulic Poznania*, Poznań 1971, s. 25.

³⁰ APP, AMP, sygn. 12.857 (Jesuitenstrasse 1), fol. 31; *Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1865*, Posen 1865, s. 20.

³¹ „Oświata”, 1866, z. 5, s. 307.

³² APP, AMP, sygn. 12.593 (Gartenstrasse 19/20), fol. 14; *Kurzgefasstes statistisches Handbuch der Provinz Posen*, Posen 1877, s. 44.

³³ A. Estkowska, *Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931*, <https://e-kartoteka.net/pl/>; *Adress-und Geschäfts-Handbuch der Stadt*, Posen 1888, s. 21.

³⁴ S. Kamińska, op. cit., s. 14.

Fot. 1. Dom przy ulicy św. Józefa 5 (wcześniej św. Piotra), w którym mieściła się pensja Antoniny Estkowskiej; zdjęcie z roku 1903; w Zbiorach Specjalnych Biblioteki Raczyńskich Rkp nr 2895

na drogę właściwego pojmowania obowiązków ręką Stwórcy nam zakreślonych”³⁵. Przekazywano nauki pożyteczne i nakazywano „naukę czynić gruntowną, miłą, przystępną i ściśle zastosowaną do życia [...], [aby KKŁ] [...] przysposobić w niej na przyszłość kobiety rozsądną, światłą – umiejącą jak najwięcej, ale skromną”³⁶. Estkowska wychowywała uczennice na dzielne kobiety i obywatelki, ucząc „pobożności bez obłudy lub przesadzonej dewocji, nakłaniając do porządku, pracy i obyczajności po macierzyńsku”³⁷. Najważniejsze było dla niej przygotowanie dziewcząt do życia, umiłowanie przez nie uczciwości i przekonanie o konieczności pracy dla drugiego człowieka³⁸, pracy, choćby najdrobniejszej, która „uzacnia człowieka – wychodzi na pożytek ogółu i sprawia mu przyjemność”³⁹. W szkole dużą wagę przykładano do wychowania obywatelskiego, dlatego placówka „była też rzetelnym przygotowaniem do przyszłych obowiązków niewieścich: matki i wychowawczyni”⁴⁰. Zaliczano do nich umiejętności ręcznych robót oraz zamiłowanie do czynności domowych, ale także znajomość języków obcych.

Na pensji Estkowskiej pilne dziewczęta, po ukończeniu wszystkich klas, były przygotowywane do złożenia egzaminu na nauczycielki⁴¹. Szkoła obejmowała 5 klas⁴². Do szkoły uczęszczały nie tylko córki mieszczan⁴³, gdyż program szkoły był najbardziej praktyczny⁴⁴,

³⁵ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, s. 1.

³⁶ Ibidem, s. 1.

³⁷ „Oświata”, 1866, z. 5, s. 307.

³⁸ H. Rzepecka, *Pensja Anny i Anastazji Danysz*, Poznań 1909, s. 197; por. L. Słowiński, *Działalność oświatowa i społeczna Heleny Rzepeckiej (1863-1916)*, w: tenże, *Będziem Polakami. Studia z dziejów edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1995, s. 125-140.

³⁹ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, s. 1.

⁴⁰ H. Rzepecka, *Podzwonne*, „Brzask”, 1913, nr 6, s. 198.

⁴¹ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, s. 5.

⁴² Tylko w latach 1890 i 1895 było 9 klas, O. Konopka, op. cit., s. 65, 67.

⁴³ „Wiarus”, 1873, nr 111, s. 2.

⁴⁴ „Postęp”, 1904, nr 200, s. 2.

a czesne nie było zbyt wygórowane, ale także córki ziemian, nie tylko z terenu Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Kwartalne opłaty szkolne wynosiły: klasa V 3 talary (oddział II), 4 talary (oddział I), klasa IV – 5 talarów, Klasy III i II po 6 talarów, klasa I – 7 talarów⁴⁵. W roku szkolnym 1885/1886 czesne było w wysokości: kl. V – 16 marek, kl. IV – 18 marek, kl. III – 18 marek, kl. II – 27 marek, kl. I 27 marek⁴⁶. W 1887 r. opłata wynosiła: kl. V – 5 marek, kl. IV – 6 marek, kl. III – 6 marek, kl. II 9 marek, kl. I – 9 marek⁴⁷. W 1888 r. czesne wynosiło kl. V – 15 marek, kl. IV – 18 marek, kl. III – 21 marek, kl. II – 27 marek, kl. I – 27 marek⁴⁸. Należy nadmienić, że żadna z polskich poznańskich wyższych szkół dla dziewcząt nie otrzymywała subwencji od państwa. W 1900 r. takie środki przyznane przez państwo w wysokości 1000 marek otrzymały pensje Therese Valentin i Matyldy Wegener⁴⁹. W prasie, już po likwidacji zakładów pp. Estkowskiej i Danysz, przypomniano, że obie pensje nie były finansowane z pieniędzy państwa⁵⁰.

Na pensję Antoniny Estkowskiej przyjmowano dziewczynki, które ukończyły szósty rok życia. Mogły uczyć się w niej do 16 roku życia⁵¹. Każda z kandydatek musiała zdać egzamin, który odbywał się dzień przed rozpoczęciem nowego roku szkolnego. Nowe kursy nauk rozpoczynały się dwa razy do roku – najczęściej w październiku⁵², ale także w pierwszym kwartale danego roku⁵³. Informacje o rozpoczęciu kursu były umieszczane nie tylko w gazetach poznańskich, ale także w periodykach ukazujących się poza Poznaniem, np. w „Wiarusie”, piśmie adresowanym do ludu⁵⁴.

Rodzice lub opiekunowie uczennicy, która miała zamieszkać na pensji Estkowskiej, otrzymywali spis potrzebnych rzeczy: „6 koszul białych płóciennych, 6 par majtek z koronkami, 6 kaftaników do spania, białych z koronką, 6 staniczków z płótna, 2 halki z płótna, 6 ręczników płóciennych z grubszego płótna, 6 par pończoch firmy d'Ecosse, 1 para bucików sznurowanych wysokich do pół łydki, 1 para pantofli na obcasie, 1 para pantofli lekkich, 2 granatowe mundurki z marynarskim kołnierzem i spódnicą układaną w fałdy, 1 płaszcz i 1 kapelusz, 2 pary rękawiczek na zimę i na lato, 1 para lepszych rękawiczek skórkowych, 1 kołdra, 1 pierzynka, 1 poduszka, 6 poszew na kołdrę, 6 poszewek i 6 prześcieradeł, 6 serwet białych stołowych, 2 obrusy, 1 kółko z nazwiskiem do serwetki, 2 komplety sztućców: po 2 łyżki, 2 widelce, 2 noże, 2 łyżeczki, 1 teczka skórzana do książek, 1 książeczka do nabożeństwa, przybory do szycia, przybory do mycia, mydło, woda kolońska itp., przybory

⁴⁵ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, s. 5.

⁴⁶ APP, AMP, sygn. 3018, fol. 17.

⁴⁷ Ibidem, fol. 50.

⁴⁸ APP, AMP, sygn. 3018, fol. 87; różnica w walutach (talary i marki), którymi płacono czesne, wynikała ze zmian w systemie monetarnym, który wprowadzono po zjednoczeniu Niemiec. Ustawa Reichstagu z 4 grudnia 1871 r. wprowadziła markę jako walutę zjednoczonych Niemiec. A. Dylewski, *Historia pieniądza na ziemiach polskich*, Warszawa 2011, s. 256.

⁴⁹ APP, AMP, sygn. 3018, fol. 118.

⁵⁰ *Z rady miejskiej*, „Postęp”, 1909, nr 259, s. 3; *Dzielne wystąpienie Kola Polskiego w Radzie miejskiej*, „Orędownik”, 1910, nr 39, s. 3.

⁵¹ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, s. 5; APP, AMP, sygn. 3018, fol. 47, 50, 87.

⁵² Przykładowe daty rozpoczęcia kursu jesienno: 14.10.1873 („Dziennik Poznański”, 1873, nr 233, s. 3), 11.10.1881 („Goniec Wielkopolski”, 1881, nr 227, s. 4), 13.10.1885 („Kurier Poznański”, 1885, nr 225, s. 4).

⁵³ Przykładowe daty rozpoczęcia kursu wiosenno: 10.04.1888, 19.04.1895 („Kurier Poznański”, 1895, nr 86, s. 4), 14.01.1890 („Kurier Poznański”, 1890, nr 8, s. 3).

⁵⁴ „Wiarus”, 1873, nr 116, s. 3.

do korespondencji, przybory szkolne, zeszyty i książki”⁵⁵.

Edukacja w szkole Estkowskiej rozpoczęła się od nauki podstawowych umiejętności. W klasie V (oddział II) uczono czytania, ortografii i „wierszy w języku polskim”, pamięciowego liczenia i pisania liczb oraz religii w zakresie podstaw katechizmu i opowiadań z historii świętej. Już od początku nauki kładziono nacisk na robótki ręczne – zaczynając od robótek drucikowych⁵⁶. W wyższym oddziale (I) klasy V rozwijano zdobyte umiejętności, ćwicząc czytanie, ortografię i „wiersze po polsku”, objaśniając główne prawdy wiary oraz najważniejsze fragmenty z Pisma Świętego, ćwicząc cztery działania w zakresie 100 oraz tabliczkę mnożenia na rachunkach, a także roboty drucikowe. Rozszerzono program z poprzedniego etapu, dodając czytanie, tłumaczenia, słownictwo w językach francuskim i niemieckim, w tym także odpisy oraz opowiadania o sławnych królach i kaligrafie⁵⁷.

Materiał klasy IV obejmował: w języku polskim czytanie z opowiadaniem, ortografię, gramatykę polską, wiersze, w język francuski: czytanie, ortografię, tłumaczenie tekstów, wiersze, słownictwo, rozmowy, w język niemiecki: czytanie, tłumaczenie, ortografię i rozmowy oraz kalografię. Podczas zajęć z religii omawiano skład apostolski, przykazania, fragmenty Starego Testamentu. W trakcie lekcji rachunków wykonywano cztery działania do 1000. Wprowadzono nowe przedmioty: historię powszechną (fragmenty historii starożytnej Grecji i Rzymu), geografię (kraje i stolicy europejskie, Wielkie Księstwo Poznańskie), historię naturalną (opowiadania o roślinach, zwierzętach i ptakach), rysunki oraz robótki ręczne (na drutach, szydełkowanie, białe szycie i roboty kanwowe⁵⁸).

W trzeciej klasie w ramach zajęć z języka polskiego realizowano program z: gramatyki, wypracowań, ortografii, czytania ze zrozumieniem i znajomości wierszy pisanych w języku polskim. Podczas zajęć z języka francuskiego uczono: gramatyki, „ćwiczeń ustnych i pisemnych”, ortografii, czytania z opowiadaniem, rozmów. Natomiast na lekcjach języka niemieckiego i francuskiego nauczano: gramatyki, także w piśmie, tłumaczenia, czytania z opowiadaniem, rozmów i recytacji wierszy. Na religii poznawano wiadomości o: grzechu, cnocie, łasce, sakramentach i modlitwie. Ponadto, uczono rachunków, dziejów powszechnych (historia starożytna), geografii (matematyczna, Europy), historii naturalnej (zoologia), kaligrafii, rysunków, robótek ręcznych (haft, białe szycie, roboty kanwowe)⁵⁹.

Zajęcia w klasie II były kontynuacją przedmiotów z poprzednich lat rozszerzone o nowe treści. Na języku polskim w ramach gramatyki uczono budowy zdania, recytacji wierszy, pisano wypracowania, na językach francuskim i niemieckim ćwiczyło: gramatykę,

Fot. 2. Ogłoszenie z Kuriera Poznańskiego, 1885, nr 225

⁵⁵ J. Fedorowicz, J. Konopińska, *Marianna i Róże. Życie w Wielkopolsce w latach 1890-1914*, Poznań 2008, s. 104-105.

⁵⁶ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, s. 2.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem, s. 2-3; por. kanwa – tkanina siatkowa, używana jako podkład do wyszywania włóczką lub jedwabiem, *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/kanwowy.html> (dostęp 8.01.2024).

⁵⁹ A. Estkowska, *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, s. 3.

tłumaczenia, recytację wierszy, czytanie, opowiadanie. Ponadto, uczono religii (przykazania, Stary Testament), historii średniowiecza, rachunków, botaniki, geografii (Europa i Azja), kaligrafii, rysunków i robót ręcznych⁶⁰.

W klasie pierwszej rozszerzono zakres wykładanych wcześniej przedmiotów: religia (grzech, cnota, łaska, modlitwy, sakramenty), język polski (literatura, wypracowania, wykład, wiersze), język francuski (literatura, wypracowania, czytanie klasyków, gramatyka, czytanie z opowiadaniem, wiersze), język niemiecki (literatura, czytanie, wypracowania, wiersze), dzieje powszechne (historia nowożytna), historia naturalna (mineralogia, zoologia, botanika), geografia (Afryka, Ameryka, Australia, Europa, Azja, opisy podróży), rachunki (procenty), rysunki, kaligrafia. Nowością były: biografie z literatury powszechnej, fizyka (właściwości ciał, astronomia popularna), śpiew⁶¹.

Według Stanisława Strugarka do 1887 r. językiem wykładowym był język polski, a jeszcze w 1901 r. uczono w języku polskim religii⁶². W marcu 1901 r. Estkowska otrzymała od inspektora poznańskiego nakaz uczenia religii na średnim i wyższym stopniu w języku niemieckim⁶³.

Antonina Estkowska była wymagająca zarówno jako przełożona, jak i nauczycielka. Uczennicom zadawała dużo, czasem nawet do nauczenia dwa lub trzy życiorysy pisarzy z podręcznika Nehringa⁶⁴, jednak często uzupełniała informacje w nim zawarte własnymi objaśnieniami oraz donośnym odczytaniem utworów. W najstarszej klasie wykładała dzieje ojczyste na podstawie podręcznika *Wieczory pod Lipą*⁶⁵. Często podczas lekcji wykorzystywała różne pomoce naukowe: książki, dzienniki, pisma, np. „Bluszcz”, z którego czytała poezję, nowele, opowiadania o zasłużonych Polakach. Ponadto, Estkowska uczyła czternastoletnie dziewczęta o znanych ówczesnym kobietach literatkach (np. Klementynie z Tańskich Hoffmanowej, Izabeli Czartoryskiej, Marii Wirtemberskiej, Paulinie Krakowskiej, Narcyzie Żmichowskiej, Klaudii Potockiej, Deotymie⁶⁶) i działaczkach społecznych (Emilii Sczanieckiej)⁶⁷. Zapoznawała wychowanki z tekstami znanych pisarzy (m.in. Teofila Lenartowicza, Adama Asnyka), obrazami Wojciecha Kossaka, zwracając szczególną uwagę na „oświecenie” wychowanek⁶⁸.

Oprócz godzin lekcyjnych przeznaczonych na zdobywanie *stricte* wiedzy, w planie szkoły była umieszczona nauka moralna (raz w tygodniu). „Wtedy odbywało się i ogólne obliczenie jawnych szkolnych wykroczeń, wtedy na winowajczyniach musiało zemleć się to, co przez kilka dni na nie się było skrupiło”⁶⁹. Przełożona odwoływała się do publicznego sumienia, co skutkowało tym, że winowajczynie same przyznawały się do popełnionych przewinień,

⁶⁰ Ibidem, s. 4.

⁶¹ Ibidem.

⁶² S. Strugarek, op. cit., s. 3.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ W. Nehring, *Kurs literatury polskiej dla użytku szkół*, Poznań 1866; por. H. Rzepecka, *Podzwonne*, s. 196.

⁶⁵ [L. Siemieński], *Wieczory pod Lipą czyli historia narodu polskiego opowiadana przez Grzegorza spod Raclawic*, Kraków 1873; H. Rzepecka, *Podzwonne*, s. 196.

⁶⁶ Deotyma – pseudonim Jadwigi Łuszczewskiej.

⁶⁷ H. Rzepecka, *Podzwonne*, s. 197.

⁶⁸ Ibidem, s. 198.

⁶⁹ Ibidem, s. 197.

obiecowały poprawę i prosiły o przebaczenie⁷⁰. Był to sposób, aby wyrobić w uczennicach uczciwość, prawdomówność, sprawiedliwość i odwagę cywilną. Estkowska nie akceptowała skarg i donosów. Codziennie podczas przerwy, gdy dziewczęta schodziły do ogródka i na dziedziniec, odbywała „przegląd dziatwy [...] Stała na straży i jak bacznym psycholog pilnie badała swoją gromadkę”⁷¹. Jeśli zauważyła coś nieodpowiedniego, zwracała uwagę głośno, aby wszyscy słyszeli, ale jeśli karciła, robiła to na osobności. Dla uczennic cenne były pochwały przełożonej. Dziewczęta musiały wyglądać skromnie, nie mogły nosić biżuterii, pierścionków i zegarków. Ten ostatni przedmiot nie był potrzebny, gdyż przełożona mawiała: „Jak się lekcja skończy, to zadzwonią – a teraz uważajcie”⁷².

Na pensji Antoniny Estkowskiej dbano o zdrowie uczennic, respektowano wszelkie obowiązkowe szczepienia. Przykładem może być fakt, iż zgodnie z przygotowanym przez fizyka powiatowego, dr Galla, i zaakceptowanym przez dyrekcję policji planem szczepień przeciwko ospie 5 lipca 1877 r. odbyło się na pensji powtórzenie szczepienia⁷³.

Poza nauką lekcyjną, wystawiano również amatorskie przedstawienia o tematyce historycznej. Helenie Rzepeckiej zapadły w pamięć żywe obrazy przedstawiające upadek Polski „a widok «Polski w żałobie», upadającej postaci, kirem odzianej, w cierniowym wieńcu na skroniach, na młodych umysłach złościł pierwsze wrażenie silniejsze od wszelkich słownych na lekcjach opisów, kiedy piękna twarz koleżanki Marii [Trąpczyńskiej] umiała uwydatnić wyraz cierpienia i męczeństwa Ojczyzny”⁷⁴.

Wyższa Szkoła Żeńska Antoniny Estkowskiej zyskała renomę. W 1876 r. w prasie pisano: „Pensja p. Estkowskiej wyrobiła sobie sumienną, a gruntowną długoletnią pracą stanowisko znaczne. Egzamin tegoroczny dowiódł, że kto poruczy tej szkole córkę, może być spokojnym i pewnym, że wypełnił obowiązek rodzicielski, córka jego będzie kobietą serca i głowy. Pani Estkowskiej i nauczycielom, jako i nauczycielkom zakładu, należy się wdzięczność rodziców”⁷⁵. Należy pamiętać, że szkoła Estkowskiej nie posiadała klasy przysposabiającej do egzaminu rządowego, dlatego też uczennice, chcąc zdać egzamin na nauczycielki, przechodziły zazwyczaj po zakończeniu nauk do szkoły pp. Danysz⁷⁶. O wysokim poziomie nauczania może także świadczyć fakt, że niektóre uczennice zdały egzaminy bezpośrednio do instytutu guwernantek przy szkole Ludwika, a nie do klasy pierwszej, jak to zwykle bywało⁷⁷. Sukcesy odniosły dwie uczennice zakładu Estkowskiej, Wiktoria Cymińska i Anna Siemiątkowska, które uzyskały pozwolenie rejencyjne podjęcia pracy jako nauczycielki domowe w Księstwie Poznańskim⁷⁸. Do ważnego czasu w życiu szkoły należały wizytacje

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem, s. 195.

⁷² Ibidem, s. 197.

⁷³ „Kurier Poznański”, 1877, nr 94.

⁷⁴ H. Rzepecka, *Podzwonne*, s. 196.

⁷⁵ „Kurier Poznański”, 1876, nr 221, s. 3.

⁷⁶ [Konstanty Krumłowski] Dr Ko. K., *List z Poznania*, „Bluszcz”, 1881, nr 46, s. 134-135; por. R. Bednarz-Grzybek, *Kwestia kobieca. Rodzina, wychowanie, edukacja. Bibliografia adnotowana zawartości czasopisma „Bluszcz” (wybór za lata 1865-1905)*, Lublin 2016, s. 208.

⁷⁷ „Kurier Poznański”, 1876, nr 221, s. 3.

⁷⁸ „Goniec Wielkopolski”, 1901, nr 104, s. 3.

inspektorów delegowanych przez władze pruskie. W 1884 r. oględzin zakładu dokonał p. Lux⁷⁹, rok później p. Kranz z Poznania⁸⁰.

W poznańskich wyższych szkołach żeńskich, także w zakładzie Antoniny Estkowskiej, odbywały się tzw. popisy publiczne, poprzedzające wakacje. Adresowane były do szerokiej publiczności, w tym zaproszonych gości, jednak szczególnie do rodziców dziewcząt, którzy powinni pamiętać – jak pisano w „Wiarusie” – że jest to dla nich obowiązek, gdyż ich obecność jest dowodem na zainteresowanie się losem dzieci, a także wpływa korzystnie na życie społeczne⁸¹. Informacje o popisach znajdowały się w ówczesnej prasie codziennej. W ogłoszeniach powiadamiano o planowanym czasie i miejscu popisu, np. „Wiarus” z 1873 r. informował, że 25 września odbędzie się popis w Wyższej Szkole Żeńskiej pani A. Estkowskiej według następującej kolejności:

„Klasa V. od 9-11 godz. Religia, język francuski, rachunki, język polski.

Klasa IV. od 10-11 godz. Język polski, historia powszechna, język francuski, jeografia.

Klasa III. od 11-12 godz. Religia, język niemiecki, rachunki, historia powszechna.

Klasa II. od 2-3 godz. Jeografia, historia naturalna, język polski, język francuski.

Klasa I. od 3-4 godz. Religia, rachunki, historia powszechna, literatura niemiecka, literatura francuska. Zakończą: deklamacje, muzyka i śpiew”⁸².

Popisy publiczne w szkole Estkowskiej były zawsze wysoko oceniane. Jeden z nich, z września 1865 r., wypadł wyśmienicie. Przed południem egzaminowano uczennice dwóch oddziałów klasy V i IV (dziewczynki w wieku 6-9 lat) z: historii świętej, starożytnej, opowiadań ojczystych, ćwiczeń umysłowych, czytania i deklamacji po polsku, niemiecku i francusku. Po południu egzamin zdawały uczennice pozostałych klas: III, II i I m.in. z: religii, literatury języka polskiego, niemieckiego i francuskiego, rachunków, fizyki. „Celujące obyczajami i pilnością uczennice odebrały z rąk J.O. ks. Biskupa Stefanowicza stosowne nagrody w książkach i obrazkach”⁸³. Na czas popisów sale były udekorowane kwiatami, dziewczęta odświętnie ubrane „w białe suknie i szarfy koloru w każdej klasie odmiennego”⁸⁴. Podczas występu we wrześniu 1873 r. „panienki odpowiadały z stanowczością i świadomością rzeczy”, a przybyły nań ks. prałat Jan Koźmian obdarował uczennice nagrodami książkowymi i zachęcił do dalszej pilności i wytrwałej pracy⁸⁵. Po wręczeniu świadectw przekazywano informacje o rozpoczęciu nowego roku szkolnego i terminie egzaminów dla nowo przyjętych uczennic⁸⁶.

Ważnym dniem w szkolnym kalendarzu szkoły Estkowskiej były imieniny przełożonej. Traktowano je jak uroczystość rodzinną, podczas której bawiono się, tańczono i składano podarunki oraz organizowano popisy.

W zakładzie przykładano dużą wagę do zakończenia roku szkolnego. Podczas tej uroczystości przemowy wygłaszali nauczyciele (np. w 1884 r. prof. Brunon Szafarkiewicz, w 1899 r.

⁷⁹ „Kurier Poznański”, 1884, nr 264, s. 3.

⁸⁰ „Kurier Poznański”, 1885, nr 74, s. 3.

⁸¹ *Z naszych stron*, „Wiarus” 1873, nr 110, s. 3.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ „Oświata”, 1865, z. 1, s. 56.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ „Wiarus”, 1873, nr 111, s. 2.

⁸⁶ „Oświata”, 1865, z. 1, s. 56.

ks. Andrzej Kostencki, w 1901 ks. Teofil Gapczyński⁸⁷), absolwentki (np. w 1899 r. Wanda Maryańska, w 1901 r. Irena Winiecka) oraz przedstawicielki młodszych koleżanek. Czasami odbywały się popisy uczennic (np. w 1884 r. klasa I miała pokaz z geografii, języka angielskiego i fizyki oraz deklamacje w języku polskim, niemieckim, angielskim i francuskim; pozostałe uczennice grały na fortepianie oraz odbyły się śpiewy chóralne), a po nich wygłaszała mowę przedstawicielka absolwentek. Uroczystości towarzyszyła wystawa rysunków oraz robótek ręcznych wzorowo wykonanych przez uczennice zakładu⁸⁸.

Ważnym świętem w pensji – uczennic, nauczycieli i rodziców, było przyjęcie I Komunii Świętej i bierzmowania. Także w szkole Estkowskiej celebrowano te religijne uroczystości⁸⁹. W lipcu 1898 r., w kościele Bożego Ciała, do I Komunii Świętej przystąpiło 28 uczennic ze szkoły Estkowskiej⁹⁰. 18 czerwca 1901 r. Mszę dla dziewcząt pierwszokomunijnych odprawił ks. proboszcz A. Kostencki, nauczyciel na pensji⁹¹. W 1891 uczennice przystąpiły do I Komunii Świętej w kościele Przemienienia Pańskiego, a kazanie wygłosił ks. Kazimierz Szoldrski⁹². W 1905 r., w ostatnim tygodniu funkcjonowania pensji, do Pierwszej Komunii Świętej przystąpiło 30 uczennic⁹³. Podczas tej uroczystości przełożona (po raz ostatni) wręczyła obrazki i pobłogosławiła swoje uczennice. Wydarzenie to było opisywane w prasie: „Wzruszający był widok wzajemnego przywiązania, łączącego serca niewinnych dzieci z sędziwą matroną, która była zawsze prawdziwą matką i opiekunką”⁹⁴. W 1890 r. bierzmowania uczennicom pensji Anastazji Warnke i Antoniny Estkowskiej udzielił ks. biskup dr Edward Likowski w asyście ks. Kazimierza Szoldrskiego i ks. prof. Stanisława Trąmpczyńskiego, duchownych opiekunów obu pensji⁹⁵. W listopadzie 1894 r. sakrament bierzmowania przyjęło 54 uczennic ze szkoły Estkowskiej⁹⁶. „Zachowanie się panienek świadczyło o głębokim przejęciu się ważnością tego św. aktu”⁹⁷. Natomiast w 1900 ks. biskup E. Likowski udzielił sakramentu bierzmowania 150 dziewczętom z pensji pp. Estkowskiej i Warnkównej⁹⁸. W 1905 r., w tygodniu poprzedzającym zamknięcie pensji, ks. biskup dr E. Likowski udzielił uczennicom sakramenty bierzmowania⁹⁹, a Antonia Estkowska była matką chrzestną¹⁰⁰. Nie ulega wątpliwości, że udział dziewcząt w uroczystościach religijnych był ważnym elementem wychowania.

W poznańskich szkołach publicznych obchodzono także rocznice urodzin cesarskich. W 1895 r. data ta przypadała w niedzielę, dlatego zgodnie z rozporządzeniem ministra

⁸⁷ „Kurier Poznański”, 1884, nr 227, s. 4.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ „Postęp”, 1891, nr 129, s. 2; „Goniec Wielkopolski”, 1894, nr 265, s. 2-3.

⁹⁰ „Postęp”, 1898, nr 153, s. 2.

⁹¹ „Postęp”, 1901, nr 139, s. 2.

⁹² „Postęp”, 1891, nr 129, s. 2.

⁹³ „Przyjaciół Ludu”, 1905, nr 40.

⁹⁴ *Zamknięcie pensji p. Estkowskiej*, „Postęp”, 1905, nr 85, s. 1.

⁹⁵ „Dom Polski”, 1890, nr 27, s. 7-8.

⁹⁶ „Postęp”, 1894, nr 264, s. 3; „Kurier Poznański” podaje liczbę 60 uczennic, „Kurier Poznański”, 1894, nr 264, s. 3; por. „Goniec Wielkopolski”, 1894, nr 265, s. 3.

⁹⁷ „Kurier Poznański”, 1894, nr 264, s. 3.

⁹⁸ „Wielkopoleńskie”, 1900, nr 217, s. 3.

⁹⁹ „Przyjaciół Ludu”, 1905, nr 40, s. 2.

¹⁰⁰ *Zamknięcie pensji p. Estkowskiej*, „Postęp”, 1905, nr 85, s. 1.

oświecenia obchody zostały przeniesione na sobotę. W prasie zostało dostrzeżone, że „Uroczyste także obchodzono cesarskie urodziny na pensjach żeńskich pp. Danysz, p. Estkowskiej i p. Warnke”¹⁰¹.

Antonina Estkowska „dobierała sobie zazwyczaj bardzo cenne, a nieraz doskonałe siły, które przez długie lata w jej duchu nad rozwojem szkoły wspólnie z nią pracowały”¹⁰². W latach 1865-1884 pracowało od 5 (w 1865) do 14 (w 1880, 1884, 1890 i 1900 r.) nauczycieli¹⁰³. Wśród nich było wielu zasłużonych Wielkopolan, m.in. Alojzy Marcinkowski (uczył religii w języku polskim)¹⁰⁴, Józef Chociszewski (dzieje powszechnie)¹⁰⁵, Ludwik Rzepecki (język polski)¹⁰⁶, Władysław Simon (rysunek)¹⁰⁷. Ponadto, pracowali poloniści: Maria Radziejewska (czytanie i pisanie) i Józefa Siemiątkowska (nauka bajek Jachowicza), ks. prof. Władysław Chotkowski (stylistyka)¹⁰⁸ oraz inni nauczycie, m.in.: ks. Maksymilian Dalkowski (religia), Józef Beil (rachunki)¹⁰⁹, Karol Szymański (przyroda), Józef Kusztelan (fizyka)¹¹⁰, ks. Andrzej Kostencki (religia)¹¹¹, ks. Teofil Gapczyński (religia)¹¹², ks. Wilhelm Kloske (religia)¹¹³, Antonina Słomińska¹¹⁴, Franciszka Laskowska¹¹⁵, dr Brunon Szafarkiewicz, Karol Lindner, Augustyn Weymann¹¹⁶, dr Surzyński, Josepha Biedermann i Antonina Biedermann (siostry), L. Biedermann¹¹⁷, Jenny Kierste (zapewne uczyła języka angielskiego), Waleria Łaszewska (domowa nauczycielka dla pensjonarek), Krupska, Anna Przybyłowska, Sabina Dembowska, Matylda Wahle (pisanie), prof. dr Ignacy Zwolski, Łazińska¹¹⁸, Maria Jasińska¹¹⁹, Maria Kretschmer¹²⁰, Matylda Wahle (kaligrafia)¹²¹.

Na podstawie zgromadzonych źródeł nie można odtworzyć pełnej listy uczennic kształcących się na pensji Antoniny Estkowskiej. Trudno jednoznacznie ustalić także ich liczbę w poszczególnych rocznikach. Wiadomo, że w 1865 r. uczyło się 80 dziewcząt wyznania

¹⁰¹ „Kurier Poznański”, 1895, nr 24, s. 3.

¹⁰² S. Kamińska, op. cit., s. 14.

¹⁰³ O. Konopka, op. cit., s. 65, 67.

¹⁰⁴ Ś.p. rektor A. Marcinkowski, „Gazeta Powszechna”, 1937, nr 290, s. 4; APP, AMP, sygn. 3018, fol. 50.

¹⁰⁵ P. Stalmach, *Podzwonne po śmierci Józefa Chociszewskiego*, „Przegląd Oświatowy”, 1914, z. 8, s. 172.

¹⁰⁶ H. Rzepecka, *Podzwonne*, s. 195.

¹⁰⁷ Władysław Simon, „Ilustracja Polska”, 1931, nr 24, s. 10.

¹⁰⁸ Ks. Władysławowi Chotkowskiemu zakazano uczyć języka polskiego od 1 kwietnia 1881 r., „Goniec Wielkopolski”, 1881, nr 81, s. 3.

¹⁰⁹ *Autor naszej powieści*, „Młoda Polka”, 1927, nr 3, s. 37.

¹¹⁰ H. Rzepecka, *Podzwonne*, s. 195.

¹¹¹ „Wielkopolanin”, 1899, nr 71, s. 3.

¹¹² „Postęp”, 1901, nr 75, s. 2.

¹¹³ „Kurier Poznański”, 1894, nr 264, s. 3.

¹¹⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji Pryw. Gimnazjum Żeńskiego pod wezw. Najśw. Serca Jezusa w Poznaniu za lata 1919-1929: poprzedzone historią szkoły*, Poznań 1930, s. 8.

¹¹⁵ Franciszka Laskowska została nauczycielką na pensji Antoniny Estkowskiej po zamknięciu szkoły ss. urszulanek i pracowała do 1905 r., Ś.p. Franciszka Laskowska, „Kurier Poznański”, 1932, nr 36, s. 11; por. APP, AMP, sygn. 3018, fol. 17.

¹¹⁶ APP, AMP, sygn. 3018, fol. 17. *Nekrolog A. Weymanna*, „Postęp”, 1907, nr 282, s. 4.

¹¹⁷ APP, AMP, sygn. 3018, fol. 17.

¹¹⁸ Ibidem, fol. 17, 50, 87.

¹¹⁹ APP, AMP, sygn. 12.587 (Jesuitenstrasse 1), fol. 68.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ibidem, fol. 87.

katolickiego¹²², w 1868 r. 100 uczennic¹²³, w 1870 r. 92 (w tym 90 katoliczek, 2 wyznania mojżeszowego), w 1875 r. 100 katoliczek, 1880 r. 130 (129 katoliczek i 1 wyznania mojżeszowego), w 1883 r. 120 katoliczek (miejscowych 30, zamiejscowych 90)¹²⁴, 1884 r. 122 katoliczek¹²⁵, w 1885 r. 130 (129 katoliczek, 1 wyznania mojżeszowego; miejscowych 80, 44 spoza Poznania i 5 z zagranicy)¹²⁶, w 1887 r. 112 (110 katoliczek, 2 wyznania mojżeszowego; 74 miejscowych, 33 spoza Poznania, 5 z zagranicy)¹²⁷, w 1888 r. 97 (62 miejscowe, 38 spoza Poznania)¹²⁸, w 1890 r. 131 katoliczek, 1895 r. 119 (118 katoliczek i 1 wyznania mojżeszowego), w 1900 r. 185 katoliczek¹²⁹, a w 1905 r. 200¹³⁰. Z powyższych danych wynika, że do szkoły uczęszczały głównie dziewczęta wyznania katolickiego. Były także przyjmowane uczennice z placówek, które zostały zlikwidowane, np. w 1875 r. 10 dziewcząt z Zakładu Urszulanek¹³¹.

Wyższa Szkoła Żeńska Antoniny Estkowskiej jako pierwsza padła ofiarą pruskiej polityki antypolskiej¹³². Prasowe doniesienia o likwidacji placówki pojawiły się 1 września 1904 r. Informowano wówczas, że wiadomość o zamknięciu pensji od 1 października 1904 r. podał jako pierwszy „Dziennik Berliński”, pisząc, „że uczennice na lekcjach robótek uczyły się języka polskiego, którego nauka nawet na polskich pensjach surowo jest wzbronioną”¹³³. Prawdziwej przyczyny upatrywano w antypolskich działaniach władz pruskich. Pisano: „Nowy ten cios zasmuci polską publiczność, sprawi nie małą krzywdę i rodzicom, i dzieciom, ale w niczem się nie przyczyni do osłabienia ducha polskiego, przeciwnie oprócz rozgoryczenia, zahartuje znów nas do walki, zachęci do tem większego otoczenia opieką dziatwy naszej żeńskiej, aby jej dać staranne wychowanie domowe polskie”¹³⁴. W „Orędowniku” informowano, że Estkowska „poczyniła kroki u wyższej władzy, aby zamknięcie pensji wstrzymać i dotąd czeka za odpowiedzią z Berlina”¹³⁵. We wrześniu 1904 r. donoszono, iż pensja istnieć będzie, z czego cieszyły się „wszystkie koła społeczeństwa naszego, tak bardzo wzburzonego skutkiem znanego kroku tutejszej rejencji”¹³⁶. W „Pracy” z 18 września

¹²² *Szkoły miejskie w Poznaniu*, „Goniec Wielkopolski”, 1883, nr 33, s. 5.

¹²³ *Noworocznik...*, s. 51.

¹²⁴ *Szkoły miejskie w Poznaniu*, „Goniec Wielkopolski”, 1883, nr 33, s. 5.

¹²⁵ O. Konopka, op. cit., s. 65.

¹²⁶ APP, AMP, sygn. 3018, fol. 17.

¹²⁷ Ibidem, fol. 50.

¹²⁸ Ibidem, fol. 87.

¹²⁹ O. Konopka, op. cit., s. 67.

¹³⁰ S. Strugarek, op. cit., s. 3.

¹³¹ W. Knapowska, op. cit., s. 255; por. „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego” 1930.04.01, nr 4.

¹³² *Z żałobnej karty*, „Nowa Gazeta”, 1913, nr 229, s. 3; poseł do sejmu pruskiego, ks. Tadeusz Styczyński, w wygłoszonej mowie 6 maja 1909, przypomniał zebrany, że „Królewska regencja w Poznaniu zamknęła przed czterema laty wyższą szkołę żeńską pani Estkowskiej i odmówiła innej pani [Aleksandrze Słomińskiej – KKŁ] pomimo odpowiedniej kwalifikacji pozwolenia na kierowanie tą szkołą”, *Mowa posła ks. Styczyńskiego*, „Kurier Poznański”, 1909, nr 106, s. 2.

¹³³ *Zamknięcie pensji p. Estkowskiej w Poznaniu*, „Przyjaciół Ludu”, 1904, nr 200, s. 1; „Postęp”, 1904, nr 200, s. 2.

¹³⁴ „Postęp”, 1904, nr 200, s. 2.

¹³⁵ „Orędownik”, 1904, nr 200, s. 2.

¹³⁶ *Kronika miejscowa, prowincjonalna i zagraniczna. Uczymy dzieci nasze czytać i pisać po polsku!*, „Przyjaciół Ludu”, 1904, nr 208, s. 2.

1904 r., cytując „Postęp”, pisano, że pensja nadal będzie działać. Domniemywano, że Estkowska otrzymała na swoje zażalenie pozytywną odpowiedź z Berlina¹³⁷. Niestety, władze definitywnie zamknęły szkołę Antoniny Estkowskiej 1 kwietnia 1905 r.¹³⁸ Jako oficjalny powód podano podeszły wiek przełożonej¹³⁹. Franciszka Laskowska, córka profesora gimnazjalnego, po likwidacji szkoły przejęła internat dla dziewcząt i prowadziła go do 1918 r.¹⁴⁰ Aleksandra Słomińska, nauczycielka pensji, złożyła do władz wniosek o przejęcie zakładu, jednak uzyskała decyzję odmowną¹⁴¹.

31 marca 1905 r., w przeddzień zamknięcia placówki, ks. proboszcz Andrzej Kostencki w kaplicy św. Józefa odprawił Mszę Świętą w intencji uczennic, które przystąpiły do komunii świętej „przysposobione do tego świętego aktu przez szkołę – po raz ostatni”¹⁴². 1 kwietnia 1905 r. nastąpiło uroczyste pożegnanie Antoniny Estkowskiej przez jej dawne uczennice. Na to niezwykle spotkanie przybyło około 100 uczennic – trzy pokolenia wychowanek, których przedstawicielki wygłaszały mowy. Kolska, reprezentantka najstarszej generacji, podziękowała za trud wychowania i kształcenia młodzieży, następnie Thomas przedstawiła trudności, jakim stawiała czoła przełożona, chcąc wychowywać uczennice w duchu polskości. Na końcu najmłodsza, dwunastoletnia Helena P. „wypowiedziała ślicznie długi wierszyk stosowny do obecnej chwili”¹⁴³. Podczas uroczystości były obecne dawne uczennice Estkowskiej, które same będąc matkami, miały nadzieję na kształcenie swoich córek na pensji¹⁴⁴. Na zakończenie uroczystości przemówiła przełożona, dziękując za objawy przywiązania i serdeczności. Zebraną przez uczennice składkę 1700 marek przekazała jako fundusz na schronisko dla nauczycielek¹⁴⁵. „Serdeczna uczta zakończyła tę pamiętą uroczystość; dawne uczennice i wychowanki z panią Estkowską w środku zasiadły na ławkach szkolnych, tych samych, na których siedziały niegdyś jako młode, w świat występujące dziewczeczki, a wspomnienia przeplatane łzami i radością z ust do ust płynęły”¹⁴⁶.

Podsumowując, należy zauważyć, że w czasie nasilonej germanizacji poznańskie pensje dla dziewcząt, stojące na bardzo dobrym poziomie¹⁴⁷, były „ostatnimi twierdzami edukacji polskiej”¹⁴⁸. I choć pensja Antoniny Estkowskiej funkcjonowała podobnie do zakładów panien Danysz i A. Warnke, to wielokrotnie podkreślano, że panowała tam specyficzna atmosfera, która zastępowała dom rodzinny, gdzie dba się nie tylko o naukowe, ale także moralne i domowe wychowanie¹⁴⁹. „W zakładzie kierowanym przez tę niepospolitą kobietę,

¹³⁷ „Praca”, 1904, nr 38, s. 1531-1532.

¹³⁸ „Przyjaciół Ludu”, 1905, nr 40, s. 2; *Zamknięcie pensji p. Estkowskiej*, „Postęp”, 1905, nr 85, s. 1.

¹³⁹ *Sprawozdanie Dyrekcji Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego*, op. cit., s. 8.

¹⁴⁰ Ś. p. Franciszka Laskowska, „Kurier Poznański”, 1932, nr 36, s. 11.

¹⁴¹ Z. Kaczmarek, *Aleksandra Karola Słomińska (1858.11.04-1954.02.16)*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/aleksandra-karola-slominska> (dostęp 3.01.2024).

¹⁴² S. Strugarek, op. cit., s. 3.

¹⁴³ „Górnoślązak”, 1905, nr 85, s. 3.

¹⁴⁴ *Zamknięcie pensji p. Estkowskiej*, „Postęp”, 1905, nr 85, s. 1.

¹⁴⁵ „Górnoślązak”, 1905, nr 85, s. 3.

¹⁴⁶ *Zamknięcie pensji p. Estkowskiej*, „Postęp”, 1905, nr 85, s. 1.

¹⁴⁷ P. Matusik, *Ziemiaństwo w XIX-wiecznym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, 2018, nr 1, s. 118; tenże, *Historia Poznania*, s. 239.

¹⁴⁸ L. Trzeciakowski, „Kwiat narodu”. *Polska inteligencja Poznania XIX wieku*, „Kronika Miasta Poznania”, 1998, nr 2, s. 49.

¹⁴⁹ *Zamknięcie pensji p. Estkowskiej w Poznaniu*, „Przyjaciół Ludu”, 1904, nr 200, s. 1.

odczuwało się ducha moralnego ładu i porządku”¹⁵⁰, wpajano zamiłowanie do nauczania i „umiejętności potrzebnych kobiecie, jednym słowem [...] usiłują wychować je na wierne córki kościoła, wzorowe żony, matki i obywatelki-Polki”¹⁵¹. Trudno w tych słowach nie dostrzec echa poglądów Ewarysta Estkowskiego, który podkreślał rolę kobiety jako matki oraz obywatelki i stał się, niewątpliwie, dla Antoniny inspiracją w działalności pedagogicznej.

Bibliografia

Źródła

Rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Miasta Poznania, sygn. 12.857 (Jesuitenstrasse 1).

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Miasta Poznania, (Gartenstrasse), sygn.12.593.

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Urząd Stanu Cywilnego Poznań – obwód miejski, nr zespołu 1926, sygn. 1238, akt nr 759, fol. 280, skan nr 283.

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Akta Miasta Poznania, sygn. 3018.

Jerzy Fenrych, Franciszek Fenrych, Benedykt Fenrych, Wiktor Fenrych, Biblioteka Raczyńskich, Rkp. nr 1037.

Kartoteka ewidencji ludności 1870-1931, <https://e-kartoteka.net/pl/> (dostęp 15.01.2024).

Księga chrztów dla wsi w parafii Borowy Młyn, Kuligowe, Janowe, Łoweń, Nowa Silna, Polickie, Pszczew, Silna, Stok, Stołuń i inne 1816-1830, Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, w siedzibie w Starym Kisielinie; Parafia Rz-k Pszczew pow. Międzyrzecz, nr mikr. 1048514.

Listy do ks. Franciszka Ksawerego Malinowskiego od następujących [...] Estkowska Antonina, list 4, k. 12, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=470013> (dostęp 20.11.2023).

Listy różnych do różnych: [...] Estkowska do [Anny] Jaraczewskiej [ok. 1860], k. 87-88, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/edition/469407/content> (dostęp 18.10.2023).

Prasowe

Rzepecka H., *Podzwonne*, „Brzask”, 1913, nr 6.

[Konstanty Krumłowski] Dr Ko. K., *List z Poznania*, „Bluszcz”, 1881, nr 46.

„Dom Polski”, 1890, nr 27.

„Dziennik Poznański”, 1873, nr 233.

Ś.p. rektor A. Marcinkowski, „Gazeta Powszechna”, 1937, nr 290.

Strugarek S., *Najsmutniejszy dzień Antoniny Estkowskiej*, „Głos Wielkopolski”, 1946, nr 114.

Szkoły miejskie w Poznaniu, „Goniec Wielkopolski”, 1883, nr 33.

„Goniec Wielkopolski”, 1881, nr 81, 227; 1894, nr 265; 1901, nr 104.

„Górnoślazak”, 1905, nr 85.

Kamińska S., *Zasłużone Wielkopolanki. Antonina z Fenrychów Estkowska przełożona wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu (1825-1913)*, „Kurier Poznański”, 1930, nr 215.

Mowa posła ks. Styczyńskiego, „Kurier Poznański”, 1909, nr 106.

Ś.p. Franciszka Laskowska, „Kurier Poznański”, 1932, nr 36.

„Kurier Poznański”, 1876, nr 221; 1877, nr 94; 1884, nr 227, 264, 297; 1885, nr 74, 225; 1890, nr 8; 1893, nr 154; 1894, nr 264; 1895, nr 24, 86.

Władysław Simon, „Ilustracja Polska”, 1931, nr 24.

Autor naszej powieści, „Młoda Polka”, 1927, nr 3.

Z żalobnej karty, „Nowa Gazeta”, 1913, nr 229.

¹⁵⁰ S. Kamińska, op. cit., 14.

¹⁵¹ „Dom Polski”, 1890, nr 27, s. 215.

- „Orędownik”, 1904, nr 200.
Dzielne wystąpienie Koła Polskiego w Radzie miejskiej, „Orędownik”, 1910, nr 39.
 „Oświata”, 1865, z. 1; 1866, z. 5.
Nekrolog A. Weymanna, „Postęp”, 1907, nr 282.
Zamknięcie pensyi p. Estkowskiej, „Postęp”, 1905, nr 85.
Z rady miejskiej, „Postęp”, 1909, nr 259.
Ś.p. Antonina Estkowska, „Postęp”, 1913, nr 109; 1904, nr 38.
 „Postęp”, 1891, nr 129; 1894, nr 264; 1898, nr 153; 1901, nr 75, 139; 1904, nr 200.
 „Praca”, 1904, nr 38.
 Stalmach P., *Podzwonne po śmierci Józefa Chociszewskiego*, „Przegląd Oświatowy”, 1914, z. 8.
Kronika miejscowa, prowincjonalna i zagraniczna. Uczymy dzieci nasze czytać i pisać po polsku!,
 „Przyjaciół Ludu”, 1904, nr 208;
Zamknięcie pensyi p. Estkowskiej w Poznaniu, „Przyjaciół Ludu”, 1904, nr 200,
 „Przyjaciół Ludu”, 1905, nr 40.
Z naszych stron, „Wiarus”, 1873, nr 110,
 „Wiarus”, 1873, nr 111, 116.
 „Wielkopolanin”, 1899, nr 71; 1900, nr 217.

Inne

- Adressbuch der Provinzial-Hauptstadt Posen, Posen 1911.
 „Dziennik Urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego”, 1930.04.01, nr 4.
 [L. Siemieński], *Wieczory pod Lipą czyli historia narodu polskiego opowiadana przez Grzegorza spod Raclawic*, Kraków 1873.
 Estkowska A., *Program wyższej szkoły żeńskiej w Poznaniu*, Poznań [b.r.].
 Knapowska W., *Dzieje fundacji ks. Ludwika Radziwiłłowej w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, 1930, nr 3.
 Konopka O., *Das Privatschulwesen der Stadt Posen seit 1815 unter besonderer Berücksichtigung der Erziehungsanstalten für das weibliche Geschlecht*, Poznań 1911.
Krótką wiadomość o szkole i pensyi płci żeńskiej M. Moldenhauer w Poznaniu na ulicy szerokiej pod liczbą 101, Poznań 1837.
Kurzgefasstes statistisches Handbuch der Provinz Posen, Posen 1877.
 Nehring W., *Kurs literatury polskiej dla użytku szkół*, Poznań 1866.
Noworocznik dla Nauczycieli i Przyjaciół Wychowania, Bydgoszcz 1868.
Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1862. Aus amtlichen Materialien zusammengestellt, Posen 1862.
Posener Wohnungs-Anzeiger auf das Jahr 1865, Posen 1865.
 Rzepecka H., *Pensja Anny i Anastazji Danysz*, Poznań 1909.
Sprawozdanie Dyrekcji Pryw. Gimnazjum Żeńskiego pod wezw. Najśw. Serca Jezusa w Poznaniu za lata 1919-1929: poprzedzone historią szkoły, Poznań 1930.

Opracowania

- Bednarz-Grzybek R., *Kwestia kobieca. Rodzina, wychowanie, edukacja. Bibliografia adnotowana zwałości czasopisma „Bluszcz” (wybór za lata 1865-1905)*, Lublin 2016.
 Dylewski A., *Historia pieniądza na ziemiach polskich*, Warszawa 2011.
 Fedorowicz J., Konopińska J., Marianna i Róże. *Życie w Wielkopolsce w latach 1890-1914*, Poznań 2008.
 Gulczyńska J., *Drugi edukacyjne pokolenia Urszuli Ledóchowskiej*, „Paedagogia Christiana”, 22/2008, s. 133-147.
 Hulewicz J., *Estkowska Antonina (1825-1913)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6, Kraków 1948, s. 3.

- Kaczmarek Z., *Aleksandra Karola Słomińska (1858.11.04-1954.02.16)*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/aleksandra-karola-slominska> (dostęp 3.01.2024).
- Matusik P., *Historia Poznania 1793-1918*, t. 2, Poznań 2021.
- Matusik P., *Ziemiaństwo w XIX-wiecznym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, 2018, nr 1, s. 105-124.
- Męczyńska K., „*Danychy słyna z pychy*”. *Anna i Anastazja Danysz i ich Wyższa Szkoła Żeńska 1871-1909. Odnaleziony spis uczennic*, „Kronika Miasta Poznania”, 2018, nr 2, s. 299-400.
- Męczyńska K., „*Warnkówny – zakład główny*”. *Wyższa szkoła żeńska Anastazji Warnke 1871-1912*, „Kronika Miasta Poznania”, 2001, nr 4, s. 81-105.
- Molik W., *Średnie szkoły żeńskie*, w: *Dzieje Poznania 1793-1918*, t. 2, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Poznań 1994, s. 448-450.
- Moras J., *Na pensji w XIX-wiecznym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, 2001, nr 4, s. 28-45.
- Nawrot-Borowska M., *Problematyka wychowania na łamach „Dwutygodnika dla Kobiet” (1880-1885)*, w: *Addenda dla dziejów oświaty. Z badań nad prasą XIX i początków XX wieku*, red. I. Michalska, G. Michalski, Łódź 2013, s. 187-212.
- Ratajczak K., *Wychowanie i kształcenie kobiet na poznańskim dworze Piastów*, „Kronika Miasta Poznania”, 2011, nr 1, s. 7-17.
- Słowiński L., *Działalność oświatowa i społeczna Heleny Rzepeckiej (1863-1916)*, w: tenże, *Będziem Polakami. Studia z dziejów edukacji narodowej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1995, s. 125-140.
- Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/kanwowy.html> (dostęp 8.01.2024).
- Trzeciakowski M.L., *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu. Życie codzienne miasta 1815-1914*, Poznań 1982.
- Trzeciakowski L., „*Kwiat narodu*”. *Polska inteligencja Poznania XIX wieku*, „Kronika Miasta Poznania”, 1998, nr 2, s. 125-140.
- Wyder G., *Działalność edukacyjna kobiet-Polek w Wielkim Księstwie Poznańskim w drugiej połowie XIX wieku jako czynnik kształtowania świadomości narodowej*, „Rocznik Lubuski”, 35/2009, cz. 1, s. 85-100.
- Zakrzewski Z., *Nazwy osobowe i historyczne ulic Poznania*, Poznań 1971.
- Żarczyńska J., *Niesforne pensjonarki i ambitne przełożone. Szkoły żeńskie przy placu Wiosny Ludów*, „Kronika Miasta Poznania”, 2018, nr 2, s. 124-141.
- Żołędz-Strzelczyk D., *Szkolnictwo dla dziewcząt w Poznaniu do czasów pierwszej wojny światowej*, w: *180 lat Szkoły im. Dąbrówki w Poznaniu*, red. D. Żołędz-Strzelczyk, J. Gulczyńska, Poznań 2010, s. 17-35.